

BELÉNYI GYULA

AZ 1945. ÉVI FORDULAT TÁVLATI KÖVETKEZMÉNYEIRŐL.

A kelet-európai történelmi régió társadalomszervezési modelljének
behatolása Közép-Európába

Írásomban két kérdéssel kívánok röviden foglalkozni. Az első, amelyet csak jelzésszerűen érinthetek, a korszakváltás időpontjával és az erre adott választól függően az átalakulás természetével kapcsolatos, s így hangzik: mikor, melyik esztendőben is volt 1945? A paradox megfogalmazás mélyén a második világháborút követő változások tudományos szempontból egyik legfontosabb problémája húzódik meg. Az nevezetesen, hogy az 1944 őszen elkezdődött és 1949-ig tartó változási folyamatok mennyire függték össze, sőt következtek egymásból, illetve – ellenkező felfogás szerint – mennyire különültek el és végső soron mennyire álltak ellentétben egymással? A szakmai és világnézeti okokra egyaránt visszavezethető megközelítési különbségek következtében született már olyan értelmezési kísérlet is, amely a kommunista rendszer bevezetését Magyarországon – nem kellő árnyaltsággal – 1945-től datálja (s nehogy csak mai, hazai példára gondoljunk, megemlítem: a 60-as években használatos Nagy Brit Enciklopédia „Hungary” címszava alatt is hasonlót lehetett olvasni). Született viszont olyan is, amely teljesen elkülöníti és tartalmilag függetleníti az 1945–47-es periódust – amit tévesen a magyar demokrácia története csúcspontjának tart – az 1948-cal kezdődő korszakról, és ennek értelmében „két rendszerváltásról” beszél az 1940-es évek második felében. (Ez bizonyos mértékig korszerűsített változata annak az egykor hivatalosnak számító értékelésnek, amely szerint előbb egy „népi demokratikus”, majd egy „szocialista” forradalom zajlott le 1945 és 1948 között, csak ma már utóbbit nem tekintik történelmünk legkiemelkedőbb eseményének.)

A „mikor is történt 1945?” kérdésre adott összefoglaló válaszuk a magyar jelenkortörténet-írás azon áramlatához áll közel, amelynek képviselői rámutatnak, hogy már 1944/1945 fordulójától megjelentek és működtek a politikai rendszerben azok a diktatórikus erők, amelyek 1948 után egyeduralmukodóvá váltak. Továbbá, hogy a második világháború befejezésével nem ért véget a kommunista stratégiák által „osztályháborúként” felfogott nemzetközi harci folyamat, csak –

Sztálint idézve – a „háború természete” változott meg.¹ Mi is úgy látjuk ugyanis, hogy a háborút követő hatalmi fordulat, amely kizökkentette történelmi fejlődésünket addigi pályájáról, 1944/45 és 1949 között egységes egészet alkotott, csak az átalakulás különböző okokból több fokozatban, több lépcsőben zajlott le.

Az 1945–1948 közötti éveknek politikátörténeti szempontból volt egy sajátos vonása: a politikai életben – a szovjetek teljes támogatásával² – egy olyan párt, a Magyar Kommunista Párt került hatalmi pozícióba, amely a társadalom egészének „forradalmi átalakítására” törekedett. Elutasítva a magyar történelmi fejlődés addigi eredményeit, egy gyökeresen új politikai rendszer, egy teljesen más gazdasági berendezkedés és a korábbival merőben ellentétes szellemi-ideológiai élet kialakítására törekedett, s ráadásul mindezt összekapcsolta egy radikális elitcsere tervével. A helyzet azért volt sajátos, mert dacára annak, hogy 1944/45 fordulóján – mint azt 1947-ben Rákosi is elismerte³ – egyedül voltak a politikai porondon, nem láttak azonnal hozzá programjuk megvalósításához, hanem inkább – az ő terminológiájukkal – a népi demokrácia hívének mutatkoztak. Ez a furcsa kettősség elsősorban a Szovjetunió politikájából eredeztethető: nem akarta a nyugati szövetségesekkel fenntartott viszonyát kockára tenni a kis kelet-közép-európai államok gyors szovjetizálásával. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy 1945 novemberében, a nyugati nyomásra megtartott demokratikus választások eredményeként a magyar társadalom valódi politikai akaratát tükröző parlament jöhetett létre a Kisgazdapárt abszolút többségével, miközben a döntő hatalmi pozíciók nagy részét változatlanul az MKP birtokolta. Az FKgP győzelme elvileg felcsillantott egy olyan esélyt, hogy ez az 1945 utáni Európa több országában sikeresen működő néppártokhoz hasonló párt egy polgári és nemzeti demokratikus átalakulás élére álljon. Ám az ország erősen korlátozott szuverenitása miatt a demokratikus irányú elmozdulás is csak erősen korlátozott lehetett, s az ún. „köztársaság ellenes összeesküvés”⁴ címén indított rendőri akció pontot is tett a végére. A kékcédulás választások után, a szélsőbaloldal számára egyre kedvezőbb külső feltételek mellett, megkezdődött a közvetlen átmenet a „proletárdiktatúrába”, 1948

¹ Vö.: SZAKÁCS SÁNDOR – ZINNER TIBOR: A háború „megváltozott természete”. Budapest, é.n. Az 1945 utáni magyar történelem összefoglaló elemzését ld. újabban: IZSÁK LAJOS: rendszerváltástól rendszerváltásig. Kulturtrade Kiadó. Budapest, 1998. és ROMSICS IGNÁC: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest, 1998.

² Ez kezdetben főleg a SZEB segítségével történt. Vö.: FÖLDESI MARGIT: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon 1945–1947. IKVA. Budapest, 1995.

³ RÁKOSI MÁTYÁS: A fordulat éve. Szikra. Budapest, 1948.

⁴ A per történetét ld.: SZAKÁCS – ZINNER: i.m.; CSICSERY-RÓNAY ISTVÁN – CSERENYÉY GÉZA (szerk.): Konceptiók per a Független Kisgazdapárt széttűzésára 1947. Tanulmány és dokumentumok. Budapest, 1998.

második felévéától pedig már gyors ütemben bontakozott ki az ország szovjetizálása.

A bevezetőben említett második kérdés az 1948-tól kiépített rendszer minőségével és e társadalmi berendezkedés magyarországi alkalmazhatóságával kapcsolatos és úgy fogalmazható meg, hogy mennyire következett ez az 1950-es évek elejére kiépített rendszer a magyar történelmi fejlődésből, illetve mennyire követett hagyományidegen mintákat? S ez számos további kérdést von maga után, részben a politikai rendszerrel, a gazdaságszervezéssel, a társadalom erőszakos átstrukturálásával és a szellemi-kulturális élet átalakításával kapcsolatban. Írásom terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy e két utóbb említett kérdéssel is foglalkozzam, sőt néhány más fontos kérdést is érintetek csupán. Így például a rendszer súlyos önértékelési zavarát, minek következtében a szocialista rendszert az emberi történelem leghaladóbb, minden korábbi „társadalmi formációt” messze felülmúló fejlődési fokának tekintették, holott – mint majd szólni fogunk róla – ez a rendszer, s különösen annak sztálinista változata inkább visszalépés volt a kapitalizmus korához, a polgári berendezkedéshez képest is. Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban válaszra vár az a kérdés is, hogy mint az 1945-től kezdődő átalakulás végpontjának, az 1948-tól bevezetett rendszernek a távlatok szempontjából mi volt a szerepe a magyar történelemben? Itt is csupán jelezzük, de nem fejtjük ki a választ: egy olyan modellt teremtett, amely többszöri, életképesebb mutánsokat teremtő átalakulással bár, de négy évtizeden keresztül működött Magyarországon.

A társadalmi berendezkedésnek az a modellje, amelyet 1948-tól kezdve Magyarországon kiépítettek, nem a hazai társadalmi, gazdasági, politikai és szellemi fejlődési folyamatokból következett, hanem bevallottan a szovjet mintát követte. Nyíltan beszélt erről Rákosi 1948 novemberében, az MDP központi vezetőségének ülésén, amikor fenyegető éllel azt hangoztatta, hogy a szocializmus építésében nincs külön „magyar út”.⁵ (A fenyegető fellépés később is megfigyelhető: Vas Zoltán OT elnök például a tervgazdaság „szovjet tudományának” bármilyen „magyarizálási” kísérletét „veszélyesen ellenséges” nézetnek minősítette egy 1951-ben írott cikkében.)⁶ Tehát nem hogy az önálló megoldási módok keresését tiltották, de a szovjet modell adaptálási, a magyar viszonyokra való alkalmazási kísérleteit is elfogadhatatlannak tartották, ami – lett légyen bármilyen fejlett is egy rendszer – eleve csak rossz politikai megoldásokhoz és ennek nyomán torz társadalmi és gazdasági változásokhoz vezethetett. Ám az 1949-től gyors ütemben bevezetett szovjet rendszer messzemenően nem volt fejlett, sőt határozottan elmaradottabb volt annál, amilyen szintet Magyarország fejlettsége az 1940-es évek

⁵ RÁKOSI MÁTYÁS: Népi demokráciánk új feladatai. Beszámoló MDP központi vezetőségének 1948. november 27–28-i ülésén. In: Építjük a nép országát.

⁶ VAS ZOLTÁN: Tervmunkánk fejlődése és hiányosságai. Társadalmi Szemle, 1951. 1. sz.

végéig elért. Ennek bizonyítására ma már talán nem kell hosszasan statisztikai adatokat felsorakoztatni, ezért csak egyetlen adatpárral illusztráljuk állításunkat: míg a hivatalosan a világ legfejlettebb országának mondott Szovjetunióban a szocialista iparosítás kezdetén a lakosság közel fele volt írástudatlan, addig Magyarországon, ugyancsak az iparosítási politika megindításának előestéjén kevesebb mint 5%-a⁷! A kelet-európai régióban kialakult szocialista rendszer természetesen ennél jóval fontosabb kérdésekben is magán viselte az ottani történelmi fejlődés sajátos jegyeit. Utalhatunk például a XIX–XX. század során elért szabadságjogok sokkal alacsonyabb szintjére, amelyet ott – hagyományosan – a társadalom sem értékelt magasra, ezért hiányukat is kevésbé szenvedte meg. Említhetjük továbbá a nagy történelmi múltú, ám más eszmei és kulturális meghatározottságokat teremtő ortodox vallás szerepét; a magánvállalkozás és a magántulajdon hagyományának és fejlettségi szintjének, s nem utolsósorban ezek társadalmi elismertségének alacsonyabb szintjét; az állam sokkal nagyobb szerepét a gazdaságszervezésben; a központosított bürokrácia nagy befolyását az állam működtetésében és így tovább.

A kelet-európai régió sajátosságait és a nyugat-európai eredetű marxista társadalmi vízió jegyeit – sajátos elegyként – egyszerre magán viselő rendszer a fogadó oldalon ráadásul semmilyen konkrét előzménnyel nem rendelkezett. (Az SzDP két világháború közötti politikája és társadalmi szerepe a polgári rendszer kereteibe illeszkedett, s határozottan elutasította 1919 hagyományát.) Így tehát a történelmi előzmények nem kínáltak kedvező talajt a radikális, „forradalmi” társadalom-átalakító program megvalósítási kísérletének. Bizonyos vonatkozásban ezt az MDP vezetői is észlelték, csak éppen a magyar társadalmat okolták érte, s ezért még indokoltabbnak vélték e társadalom forradalmi „átgyűrésát”, hogy az MDP főtitkárának a szóhasználatát idézzük.⁸

Bár a szocialista politikai rendszer kialakulásának kezdetei 1945-ig nyúlnak vissza – a politikai rendőrség apparátusának kiépítése például már 1945 elején megkezdődött –, maga a rendszer, mint egész csak az 1940-es évek végétől formálódott ki, hogy az ország élete egészének meghatározó, hatalmas túlsúlyú alrendszerévé váljon. Ez a minden diktatúrában megfigyelhető túlsúlyosság a szocialista rendszerben hatványozottan érvényesült, mert itt az állam gazdasági, kulturális és más természetű befolyása – a rendszer lényegéből következően – nagyobb volt, mint a magántulajdont elfogadó, vagy például az egyházak működését kevésbé korlátozó diktatúrákban.

1948/49 fordulójára befejeződött a többpártrendszer maradványainak felszámolása. A politikai pluralizmust, a szovjet példa szolgáló lemásolása következ-

⁷ CIEPIELEVSKI, JERZY: A Szovjetunió gazdaságtörténete. KJK. Budapest, 1977. és 1949. évi népszámlálás 7. KSH. Budapest, 1950.

⁸ RÁKOSI: Népi demokráciánk új feladatai. i.m.

tében még formálisan, például az egyébként az MKP (MDP) által irányított népfrent működésének lehetővé tételével sem tartották összeegyeztethetőnek. A politikai másféleség iránti intoleranciára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy de Gaulle tábornokot 1948-ban Rákosi „neofasiszta kalandornak”, a magyar politikai élet egyik legszelídebb pártját, a Demokrata Néppártot pedig a „fasizmus legális búvóhelyének” minősítette⁹.

A parlament politikaformáló szerepe – amely 1945 és 1947 között is korlátozott volt – 1949-től megszűnt: a hatalom által társadalomstatistikai szempontok alapján kiválogatott országgyűlési képviselők a pártközpontban megfogalmazott felszólalásokat olvastak fel (jól-rosszul), és szavazták meg 100%-os többséggel a betervezett törvényjavaslatokat; a döntéshozatalra befolyásuk nem volt. A végrehajtó hatalom, a pártállam hasonló módon és mértékben gyűrte maga alá a bírói hatalmat is. Nem csupán a bírói függetlenség szűnt meg teljesen (a bíróságok közvetlen pártutasítások szerint működtek), de a bírói kart is a politikai megbízhatóság, mint egyetlen fontos szempont szerint alakították át. Az ún. Katonai Felsőbíróság bírái között például voltak olyanok, akik egyetemi végzettséggel sem rendelkeztek, de – vagy éppen ezért – könnyű szóval mondtak ki halálos ítéleteket¹⁰. A törvényeket pedig, s ezzel végső soron a törvény előtti egyenlőség elvét is megsértették, „osztályhelyzet szerint” kellett alkalmazni, s ugyanazon bűncselekmény minősítésében másként jártak el és másként ítéleztek, ha „dolgozó paraszt”, vagy gyári munkás és megint másként, ha „kulák”, vagy „úri értelmiségi” volt az illető. Ha pedig az elkövető a pártnomenklatúrához tartozott, akkor az esetek nagy részében nem is folytattak eljárást. E politikai viszonyok kialakítása a marxizmus elméletében gyökerezett, hiszen Marx szerint a szocialista államhatalom – a rendi abszolutizmus korához hasonlóan és a polgári kor államszervezésével ellentétben – megszünteti a hatalmi ágak elválását, csak most nem az abszolút uralkodó, hanem a „forradalmi párt” kezében egyesíti azt.

Maga a végrehajtó hatalom lényegében törvényi szabályozottság nélkül, önkényuralmi jelleggel működött. Fontos tudni, hogy az MDP működését semmilyen részletes belső szabály nem regulálta, létrehozhatott és ellenőrzés nélkül, lényegében titokban működtethetett például olyan szervezet, mint az államvédelmi bizottság¹¹, amelynek lelkén megannyi koncepció per elhatározása szárad, s amelynek még a taglétszáma sem volt állandó. A törvény általi szabályozottság

⁹ Uo.

¹⁰ Ilyen, egyetemi diplomával nem rendelkező bíró mondott ki például két halálos ítéletet az ún. mórahalmi perben. Vö.: BELÉNYI GYULA: Politika, gazdaság, társadalom 1950–1970 között. In: Mórahalom. A település népe és földje. Szerk.: JUHÁSZ ANTAL. Mórahalom, 1992.

¹¹ Ld. erre KOROM MIHÁLY tanulmányát a Vissza a történelemhez c. tanulmánykötetben! Szerk.: IZSÁK LAJOS és STEMLER GYULA. Napvilág Kiadó. Budapest, 1997.

teljességgel hiányzott a rendszer működésében kulcsfontosságú szerepet játszó ÁVH esetében is. Ezt a drámai önleplezés történelmi pillanatában, 1953 júniusában e hírhedt, emberiségellenes bűnökért felelős szervezet új vezetője, Piros László is bevallotta, mondván: „nincsenek alapvető szabályok, aminek alapján dolgozni kell, nincs meghatározva, hogy mihez van és mihez nincs joga (az embernek – B. Gy.). Nemcsak a vezetők, hanem a beosztottak is élet-halál urai a maguk területének”¹². A „párt vezető szerepe” mint a rendszer egyik alapelve szintén antidemokratikus doktrína volt, hiszen a politika alakításában emiatt *elvíleg* is kevesebb lehetőséget kaptak azok, akik nem voltak párttagok. Ez persze a párttagok esetében is csak papíron adott lehetőség volt, ténylegesen néhány ember, egy szűk klikk (a „négyesfogat”, majd a „trojka”) irányította az ország életét.

A rendszer hivatalos ideológiája szerint a politikai hatalom, a proletárdiktatúra a társadalom óriási többségének az érdekeit képviselte: „a munkásosztály vezette dolgozó parasztság és a haladó értelmiség” hatalma volt. Ezzel szemben a valóság az, hogy az MKP 1945-ben a szavazatok mindössze 17%-át kapta, aminél reálisan – számolva a választójogi törvény szűkítésének és a kékcédulás csalásoknak a hatásával – az 1947-es sem lehetett sokkal több. De a támogatásnak ez a mértéke is radikálisan csökkent azt követően, hogy a diktatúra rendszere a maga valójában tárult fel a lakosság előtt. (1952-ben már olyanok is – például volt agrárproletárok – tömegesen és radikálisan szembefordultak az MDP-vel, akik 1948/49 fordulóján még szimpatizáltak vele.) Minderre azért fontos kitérni, mert a társadalmi támogatottság alacsony foka miatt felmerül a kérdés, hogy ebben az esetben mi működtette a rendszert, hogyan tudta hatalmát 1956-ig megtartani? A válasz kézenfekvő: elsősorban az elnyomó apparátus segítségével, azaz represszió útján, amiben döntő szerepe volt az ÁVH-nak,¹³ amelyet nem csupán a politikai jellegű ellenállás, a másként gondolkozás elnyomására és üldözésére alkalmaztak, hanem a mindennapi élet megszervezésében is eminens szerepet szántak neki azzal például, hogy szervezeteit, besúgó hálózatát a munkahelyeken is működtették. Az 1956-os budapesti munkástanácsok teljes iratanyagának áttekintése alapján jelenthetjük ki például, hogy a fővárosi munkások gyakrabban követelték az ÁVH (és a személyzeti osztályok meg a gyári pártszervek) eltávolítását a gyárakból, mint a béremelést. (Egy fiatal munkás már 1949-ben azért nem volt hajlandó egy egyszerű hangulatjelentés kérdésére válaszolni, mert – mint mondta – nem akart az Andrassy út 60-ba kerülni véleménye őszinte elmondása miatt.)

A politikai rendszer represszív jellegére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy 1950. január 1. és 1953. I. negyedéve között a bíróságok 387 ezer személy ellen

¹² MOL M-KS-276. f. 53/122. 6e. Az MDP politikai bizottsága 1953. június 20-i ülése.

¹³ Az ÁVH történetére ld.: FARKAS VLADIMÍR: Nincs mentség. Budapest, 1990.

hoztak marasztaló ítéletet. Az is bűncselekménynek számított, ha valaki hatósági engedély nélkül levágta saját disznóját, vagy a vállalat engedélye nélkül munkahelyet változtatott (erre még visszatérünk). A legkirívóbbak persze az ún. nagytételes perek voltak, amelyekben százával ítélték halálra és ezer meg ezer számmal hosszú börtönbüntetésre embereket. Az ekkor kialakult börtönvilág abszurditásai¹⁴ több szempontból még az 1956-os forradalom utáni megtorláson is túltesznek, mert itt az esetek nagy részében nemhogy a cselekmény minősítése volt jogsértő, de cselekmény sem volt.

Ilyen körülmények között teljesen illuzórikussá vált az egyesülési, a gyülekezési, a lelkiismereti, a szólás- és a sajtószabadság igénye. Egyesületek és más szervezetek csak a pártállam irányításával és ellenőrzésével működhetek, tehát lényegében a monolitikus társadalomszervezés megnyilvánulásai voltak. Különösen jelentős két nagy múltú és fontos társadalmi funkciót ellátó szervezet szigorú állami ellenőrzés, illetve irányítás alá vonása: az egyházaké és a szakszervezeteké. Még a mindennapos beszédfordulatokból is tanácsos volt például számúzni azokat, amelyekben az „Isten” szó szerepelt. A diktatórikus rendszer a tömegtájékoztatást a saját politikája kiszolgálójává tette, kádereit ültette az „osztályharc e frontjának” vezetői székeibe és megkezdte a felnevelését egy a lenini pártosság elveinek megfelelő, konformista tömegtájékoztatási értelmiségnek.

E politikai rendszer antidemokratikus jellegét tagadó, vagy azt kimagyarázni-menteni törekvő állásponttal nem találkozni az utóbbi évtized történeti irodalmában. (Amely azonban mintha elfordítaná figyelmét ennek kulcsfontosságú négyöt évnek a történetéről, holott az mind több évtizedre szóló modellteremtő szerepe miatt, mind mint az 1956-os forradalom közvetlen kiváltó okaként a tudományos elemzés különösen fontos tárgya kellene legyen.) Tudunk viszont olyan – igaz, nem alap kutatásokon nyugvó – értékelési kísérletről, amely a diktatúra tényét nem tagadja ugyan, de azt megbocsájthatónak, sőt indokoltnak tartja, mondván a hatalom a gazdasági és társadalmi korszerűsödés útját egyengette. E felfogás hívei a Rákosi rendszert ennek megfelelően „modernizációs diktatúrának” nevezik. E tetszetős megnevezés argumentációja azonban enyhén szólva fogyatékos. Véleményünk szerint már maga a megnevezés is *contradictio in adiecto*, hiszen a XX. század közepi Európában lehet-e valami egyszerre „modern” és „diktatúra”?

De fordítsuk figyelmünket arra, amit a kifejezés sugall: megfelel-e a valóságnak, hogy diktatúra árán bár, de a gazdasági és a társadalmi viszonyok gyors korszerűsödésen mentek volna keresztül? Nos, a rendszer egyik leglényesebb vonásának tartjuk, hogy letérítette a magyar gazdaságot arról a fejlődési

¹⁴ FEHÉRVÁRY ISTVÁN: Börtönvilág Magyarországon 1945–1956. Magyar Politikai Foglyok Szövetségének kiadása, Budapest, 1990.

pályáról, amelyre 1867-től kezdve állt rá, s amelyen az első világháborút követő nagy megrázkódtatások után is meg tudott maradni. Ez a gazdasági rendszer tagadta a modern és ismereteink valamennyi, a XX. századi világban sikeresen működő gazdaságra jellemző két alapelv érvényességét: a magántulajdonét és a gazdasági folyamatok piac általi szabályozottságát. Helyettük az etatista gazdaságszervezés eszközéhez nyúlt, nem csak a nagy és közepes tulajdonok, hanem a kismagántulajdon létjogosultságát is tagadva: 1955. december 31-én a hivatalos statisztikák szerint egyetlen egy magánkisiparos volt, aki 3-nál több és mindössze 13, aki három alkalmazottal dolgozott!¹⁵ (Különösen Budapesten rombolták le a kisipart.) Az állami tulajdon óriási túlsúlya miatt a gazdasági cselekvés korlátai elmosódtak, ami óriási mértékű pazarláshoz vezetett, hiszen a folyamatokat irányító központi államapparátus és a vállalatvezetés egyaránt csak a központilag kitalált tervszámok teljesítését tartotta fontosnak, a gazdaságossággal – hiszen nem az ő tulajdonáról volt szó, fizetését mindenképpen megkapta az államtól – nem törődött. Hasonló nagyságú problémákat vont maga után a centralizált, központi utasításokon alapuló és katonai fegyelemmel működő gazdaságirányítás is. A rendszer egyik gazdasági vezetője úgy foglalta össze az irányítással kapcsolatos alapelvet, hogy az az ideális társadalom, amely egyetlen központból, egyetlen nagy terv alapján irányítható.¹⁶ Ennek következtében óriási gazdasági bürokrácia alakult ki. E gazdaságirányítási rendszer szélsőséges ágazati egyoldalúsággal, a hadiipar érdekeinek egyoldalú kiszolgálásával párosult, már azt megelőzően, hogy 1951-ben Sztálin a szocialista országok vezetőit Moszkvába rendelte és a fegyverkezés fokozására utasította őket.

Az MDP gazdaságpolitikája, amelyet 1953 júniusában saját maga minősített „kalandor” jellegűnek, teljesen szem elől tévesztette minden gazdasági tevékenység fő értelmét: a lakosság életszínvonalának emelését. Számításaink szerint a mélypontnak bizonyult 1952-es esztendőben a magyar társadalom fogyasztási szintje mintegy 35–45%-kal maradt el az 1938-as mögött! Pontosabb adatok csak néhány évvel későbből, 1956-ból állnak rendelkezésünkre. Ekkor készített, szigorúan titkos számítások szerint a bérből és fizetésből élők 40%-a a minimálisan elfogadható fogyasztási szint (akkori kifejezéssel: létminimum) alatt élt Magyarországon.¹⁷ Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy az akkor még a társadalom relatív többségét alkotó parasztság – ugyancsak hivatalos és szintén nem publikus adatok szerinti – fogyasztási szintje 18–19%-kal maradt el a bérből és fizetésből élők

¹⁵ Statisztikai Évkönyv 1955. KSH. Budapest, 1957.

¹⁶ FRISS ISTVÁN: A szocialista iparosítás elvi kérdései. Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle, 1951. 1. sz.

¹⁷ MOL-M-KS-276. f. 66/36. öe. Tájékoztató a munkások és alkalmazottak létminimumának alakulásáról.

mögött, látható, hogy a magyar társadalom mintegy fele a szegénység, egy kisebb része pedig a súlyos szegénység körülményei között kényszerült élni. (Jellemző, hogy amikor 1956 szeptember elején az említett létminimum számítás Gerő Ernő asztalára került, így reagált: az anyag „alkalmas arra, hogy ellenséges, pártellenes elemek – amennyiben ezt megismerik – ellenünk felhasználják”.¹⁸ 50 nappal voltunk október 23 előtt...

A gazdaságirányítás és a társadalomszervezés ugyanilyen problematikus vonása volt a munka világának szabályozása. Ezek a szabályozási kísérletek ugyanis a kapitalizmus kor előtti – hogy ne mondjuk: premodern – eszközöket használtak. Ennek az alapját az teremtette meg, hogy a munkaadó és a munkavállaló viszonya kikerült a magánszférából (ahová tartozott 1945-ig tartozott) és átalakult az állam, mint munkáltató és a munkavállaló viszonyává. Ez viszont utat nyitott ahhoz, hogy államhatalmi eszközökkel, a személyi függés sajátos formáinak kialakításával kezdjék szabályozni a két oldal kapcsolatát. 1951-től a munkahelyről vállalati engedély nélküli kilépés, az ún. „önkéntes kilépés” bűncselekménynek számított Magyarországon.¹⁹ Az állam a megfelelő bérezés helyett tehát a büntetőjog eszközét próbálta használni éppen azoknak az ipari munkásoknak a munkaerő-piaci mozgása megakadályozására, akikről az ideológia szintjén azt állította: az ő hatalmukat testesíti meg. A munkahelyválasztás szabadságának korlátozása határozottan rendi jellegű intézkedésnek tekinthető. A munkaerő személye feletti ellenőrzést ezen kívül más eszközökkel is megvalósították: bevezették a kötelező munkakönyv-rendszert, a munkahelyeken felállították a káderezést végző személyzeti osztályokat, s mint említettük titokban az ÁVH is beépült a munkahelyekre.

Hasonló természetű volt több, a parasztsággal kapcsolatos intézkedés is. 1952-re katasztrofálissá vált a mezőgazdaság helyzete, s ezért menekülés-jellegűvé fokozódott a parasztság kilépési mobilitása, ami az ország már addig is alacsony szintű élelmiszer-ellátását végveszélybe sodorta. Ekkor titkos határozattal elrendelték: az a földtulajdonos, aki nem tudja biztosítani földjének megművelését, nem költözhet el állandó bejelentett lakóhelyéről. Egy parasztember a lényegre tapintott, amikor ezzel kapcsolatos panaszlevelében azt írta: úgy látja, hogy a dolgozó paraszt szabad költözködési jogát is elveszik.

A magyarországi valóság e gazdaság- és társadalomszervezési modellnél jóval fejlettebb szabályozást igényelt, s a gyakorlatban igyekezett is lerázni magá-

¹⁸ Uo.

¹⁹ BELÉNYI GYULA: A sztálini iparosítás emberi ára. Foglalkozási átrétegződés és belső vándorlás Magyarországon 1948–1956.

ról az egyszerre rendies²⁰ és militarista jellegű regulációt. A tilalmak ellenére például száz- és százezrek változtattak munkahelyet jobb munka és bérezési feltételek elérése reményében, miként 1952-ben a parasztok is tömegesen vándoroltak a városokba dolgozni.

Amikor pedig az elnyomás felülkerekedni látszott ezen, a társadalom forradalommal válaszolt.

²⁰ A szocialista rendszer társadalmi viszonyait sem pozitív sem negatív értelemben nem azonosítjuk a több mint egy évszázaddal korábban véget ért rendi társadalommal, ám a személyi kötöttségek rendszerének érzékeltetésére nem találtunk jobb terminológiát, mint a szövegben használt „rendies” szót, amelynek értelme: „*a rendi viszonyokra (is) emlékeztető*”. – E megjegyzés megtételében segített az a kisebb disputa, amely a Doktoranduszok Országos Szövetsége által 1999-ben rendezett konferencián a terminológia körül zajlott. Különösen Romsics Ignác és Hatos Pál megjegyzéseit tudtam hasznosítani.

Gyula Belényi

ÜBER DIE PERSPEKTIVISCHEN FOLGEN DER WENDUNG VON 1945

In der Studie werden zwei Fragen von prinzipiellem Charakter behandelt. Eine von diesen steht mit den Ursachen des nach dem zweiten Weltkrieg in Ungarn eingetretenen historischen Umbruchs in Verbindung. Der Verfasser unternimmt den Versuch, das Wesentliche an diesem Umbruch zu erfassen. Er kommt zum Schluss, dass sich der Umbruch nicht von einem Augenblick zum anderen vollzogen hatte, sondern das Endergebnis eines jahrelang andauernden Vorganges war.

Der umfangreichere zweite Teil der Studie beschäftigt sich mit der seit dem Ende der 1940er Jahre in Ungarn eingeführten Gesellschaftsordnung mit einigen Charakterzügen des sozialistischen Systems. Sie ist bestrebt, die Antwort vor allem auf die Frage zu finden, inwieweit das seit dem Ende der 1940er Jahre Ungarn aufdenötigte sowjetische Modell den ungarischen Verhältnissen entsprach. Die Antwort fällt so aus, dass die Sowjetisierung des Landes weder wegen der historischen Traditionen noch infolge des Entwicklungsniveaus der beiden Länder (der Sowjetunion und Ungarns) begründet war. Die Sowjetunion zeichnete sich durch die Wesenszüge der osteuropäischen historischen Region, Ungarn dagegen durch die Merkmale der ost-mitteuropäischen Region aus, und diese beiden erwiesen sich vielfach als unvereinbar.

Die Studie erbringt effektive Beweise dafür, dass das Rákosi-Regime vorkapitalistische prämoderne Mittel bei der Regelung der wirtschaftlichen Vorgänge, bei der Leitung der politischen Verhältnisse, bei der Regelung des gesellschaftlichen Zusammenlebens und sogar im geistigen Leben (z.B. mit Hilfe der Zensur) angewandt hatte.